

Слободан Јаковљевић

Студент докторских студија
Универзитет у Београду
Православни богословски факултет
slobodan.jakovljevic 244@gmail.com

УДК: 271.22(497.11):322.9

Српска Православна Црква у *конкордајској борби* 1937. године — покушај нове синтезе

Сажетак: Влада Милана Стојадиновића 1937. године покушава да у Скупштини наметне усвајање предлога Закона о конкордату. Чини се да овај уговор повлашћује Римокатоличку цркву у Југославији, што изазива јаку реакцију Српске Православне Цркве. Интенција рада је, дакле, да се још једном осврнемо на познати проблем конкордатске кризе. У новом сагледавању, први пут је коришћена грађа из Архива Светог архијерејског синода СПЦ. Иако су се многи историчари, који су се раније бавили овим питањем, надали да ће она разрешити сва загонетна места, до тога није дошло. Ипак, ова грађа, свакако, служи склапању јаснијег мозаика *конкордајске кризе*, нарочито учешћа СПЦ у њој. Такође, посебну пажњу обраћамо на текст конкордата као корен целокупног проблема.

Кључне речи: Конкордат, Закон о СПЦ из 1929, Српска Православна Црква, држава, Свети архијерејски синод, патријарх Варнава, Милан Стојадиновић

Увод

Расправа о односу државе и Цркве одувек је представљала тему о којој се полемисало, и та релација увек изнова побуђује пажњу истраживача и писаца. У оквиру унутрашње политике једне државе, веома је важан однос различитих вероисповести. Ово је било једно од најважнијих друштвених питања од чијег је решавања у многоме зависила стабилност једне земље.

О актуелности теме сведочи чак и површно прегледање електронских извора. Познато је да је 2006. године Словачка имала проблеме због покушаја склапања одређених конкордатских уговора са Ватиканом. Европска унија предочила је Словачкој своје назадовољство због захтева Католичке цркве за доношењем конзервативних закона у сфери радних односа и биоетичких питања.¹ Још увек су актуелне вести да је Света столица успе-

¹ Године 2001. словачки парламент донео је уставни амандман на основу којег би плани-

ла да потпише конкордатске уговоре и са неким православним земљама. Тако је склопљен тзв. *Основни сјоразум* са Белорусијом (2009), па чак и са Азербејџаном 2011. године (иако у њему живи свега 200 католика).² Црна Гора је потписала *Темељни ујовор* са Ватиканом 2011. године.³ *Темељни* или *Основни ујовор* (it. "accordo di base", engl. "basic agreement") је нови назив за конкордат, али се у круговима Свете Столице стари назив и даље колоквијално употребљава.

Кључна питања овог рада била би дефиниција и историјски ток конкордата, затим, осврт на католичко промишљање о богословско-правној оправданости овакве врсте уговора. Врло је важна и правна анализа уговора и поређење са Законом о СПЦ из 1929. да би се јасно приказале евентуалне разлике. Ту су, затим, и све историјске околности везане за конкордатску кризу 1937. године, генеза и развој овог проблема кроз покушај нове синтезе. Једно од њих је свакако и питање да ли је Српска Црква у погледу конкордата погрешила што је реаговала тако бурно, као и да ли је на тај начин заострила дуализам између Срба и Хрвата/Словенаца у тадашњој Југославији.

О овом изузетном догађају постоји обиље грађе, расправа, чланака, монографија, те је само питање, у свом базичном сегменту, без сваке сумње познато чак и широј читалачкој јавности. Новина овог рада темељи се на увиду у грађу Архива Светог архијерејског синода који у ранијим радовима није коришћен. Ова грађа расветљава чињеницу да је било прогона СПЦ и њених присталица у периоду конкордатске кризе и ствара нам слику на који је начин вршена кореспонденција и организација међу јерархијом током кризе. У Патријаршији постоји добар део несређене грађе којој је, на

рани уговори конкордата имали већу правну снагу од локалних закона јер представљају међународне уговоре, будући да Ватикан има статус суверене државе. Потом су потписана два конкордата, први 2002, о верској служби у словачким оружаним снагама, а потом 2004. о увођењу веронауке или етике као обавезних предмета у словачким школама. Већ су и ти уговори између Ватикана и Словачке изазвали оштре протесте у опозицији, те међу члановима разних секуларних удружења и група за заштиту људских права, али су се протести још и појачали када је влада дала до знања да намерава да ускоро са Ватиканом потпише још један уговор, који се тиче приговора савести медицинског особља католичке вере. Према том уговору, чији је нацрт донет још 2003, лекари запослени у болницама које је основала католичка црква имали би право, на темељу приговора савести, да одбију извођење појединих медицинских захвата уколико сматрају да су они у супротности с њиховом вером. Реч је, у првом реду, о побачајима, те неким модерним методама вештачке оплодње, али и о давању савета у вези контрацепције. J. Plichtová, M. Petrjánošová, "Freedom of religion, institution of conscientious objection and political practice in post-communist Slovakia." *Human Affairs*, 18 (1), June 2008, 37–51.

² <http://angusyoung111.wordpress.com/2011/08/10/konkordat-razdora-i-slutnji/>, прегледано 30.6.2014.

³ <http://www.blic.rs/Vesti/Politika/261931/Crna-Gora-potpisala-konkordat-sa-Vatikanom>, прегледано 1.8.2014.

жалост, тренутно немогуће приступити, и која би, можда, одговорила на сва питања која су о овој теми и даље отворена. Надамо се да ће у будућности ова грађа бити сређена и доступна историчарима и другим истраживачима. Примећујемо да готово сви новији радови избегавају анализу самог текста спорног предлога Закона о конкордату. Ми ћемо нарочиту пажњу обратити управо на овај део који, уосталом, и јесте извор целокупне *конкордатске кризе*.

Појам и порекло конкордата

На Западу је још од средњег века однос између цркве и државе био регулисан конкордатским уговором. Конкордат (споразум, нагодба) је писмени уговор између државе Ватикана⁴ и одређене суверене државе, којим се дају неке повластице Римокатоличкој цркви на територији те државе. Будући да Ватикан има статус суверене државе, овакав уговор се сматра међународним уговором. До сада је, према неким подацима, склопљено укупно 150 таквих правних аката, укључујући и оне са нацистичком Немачком и фашистичком Италијом, непосредно пре Другог светског рата.⁵

Циљ конкордата је да прекине, или спречи, раздор између цркве и цивилне власти. Знамо да током прва три века цивилне власти гоне хришћане, који су обесправљени и ван закона. Након доба прогона настаје златна епоха Цркве, почевши од цара Константина Великог (272–337), са изузетком неких привремених узурпација и повреда хришћанских владара, они углавном препознају и бране права Цркве. На Западу се ово стање наставило до краја XI века. Папа Гргур VII (1020–1085) је 1075. године суздијао латинску инвеституру бискупа и тиме суштински угрозио световну контролу на коју је цар до тада имао право. На тај начин је пореметио дотадашње црквено-државне односе. Уз то је изнео теолошку тврдњу да је свештенство (са папом на челу), надмоћније од краљева и других световних власти. У

⁴ Званично име државе Ватикан је *Stato della citta del Vaticano*. Ватикан је основан 11. фебруара 1929. године, договором Мусолинија и папе Пија XI. Површина земље је свега 44 хектара, има око 890 становника, махом Италијана, Пољака, Швајцараца, Хрвата и др. Застава је жуто-црне боје. Држава је заснована на теократским начелима. Држава Ватикан има амбасаде, односно апостолске нунције, у свим државама света, а државе са којима Ватикан има дипломатске међудржавне односе имају акредитоване амбасадоре у Ватикану. Света столица има дипломатске односе са 174 државе света. Из толико земаља акредитоване су дипломате чије су резиденције ван ватиканских зидина, у Риму. Када је ранији поглавар, папа Јован Павле Други, 1978. године преузео понтификат, Ватикан је имао односе са само 85 земаља. Последње државе које су успоставиле односе су Западни Тимор и арапски емират Катар. Швајцарска нема пуне односе са Ватиканом, они нису на нивоу амбасадора, већ на нижем, на нивоу „дипломатских представника.“ Апсолутни монарх ове државе је папа (Р. Поповић, *Појмовник црквене историје*, Београд 2000, 164; Ж. Туџић, „Дипломатија Ватикана“, <http://pravoslavje.spc.rs/broj/909/tekst/kroz-hriscanski-svet/print>, прегледано 5.8.2014.

⁵ М. Glazir и М. Helvig (ur.), *Suvremena katolička enciklopedija*, Split, 1998, 487.

писму свом следбенику Херману од Меца, он отворено напада дотадашњи концепт: „*Не би требало једно госпојанство (краљевско) које су успановили светиовни људи, који чак нису ни знали за Боја, буде подређено звању (папе) који је провиђење Боја Свемогуће успановило у своју част и милостиво даровало свету[...] Он (Христос) је презрео светиовно краљевство за које се овоземаљски људи са поносом јајме. Ко сумња да Христове првосветишенике треба поштовати као очеве и учитеље краљева и кнежева и свих верних? Не изледа ли као бедно лудило кад син покуша да поштини оца или ученик учитеља и да га покори својој власти злим средствима.*“⁶

На овај начин папа се отворено сукобио са царем Хенриком IV (1050–1106). Супарници су у недоглед прелиставали Свето Писмо, црквене оце и канонско право како би поткрепили своје ставове. То је била прва средњовековна интелектуална битка.⁷ Но, опоненти се нису зауставили на томе. Папа је учинио оно што ниједан његов претходник није раније ни помислио да уради — изопштио је Хенрика и лишио га царског звања. Сасвим је јасно да у средњовековној хришћанској држави није смео да постоји екскомуницирани владар, јер би такав његов статус изазвао побуне у држави, што се заиста и догодило. Схвативши свој положај, Хенрик је три дана босоног, у ноћној кошуљи, долазио да моли за измирење, те је папа на крају поништио ранију одлуку. Лукавом Хенрику требале су две године да ојача како би 1080. кренуо на Рим, опседајући га три године. Овога пута папи није помогла ни екскомуникација. Гргур је са Норманима избегао на југ, где је и умро 1085. године.⁸ Наследник Хенрика IV, Хенрик V био је свестан потребе да се постигне договор, те са папом Калистом II успева да превазиђе несугласице, што је резултирало измирењем између цркве и државе и склапањем уговора у Вормсу 1122. године. Овај уговор сматра се првим конкордатом, из кога наводимо неколико одредби: „(а) избори за епископа требало би да се одвијају у присуству цара; (б) синоди избор требало би да буде одлучен од стране цара; (г) цар је обећао да ће заштитити римску Цркву и вратиће имовину Свете столице; (е) папа се сложио да не кажњавају оне који су били на страни цара током конкордације.“⁹

Из овога се јасно види да је монарху било дозвољено присуство изборима али су бирачи били у принципу слободни. Ово је протумачено као победа цркве.

Расправе о власти цркве не само да се нису стишавале него су се временом све више распламсавале, што је довело до жестоких сукоба са дугорочним и значајним историјским последицама. Нарочито тежак био је

⁶ Р. Поповић, *Извори за црквену историју*, Београд 2006, 205.

⁷ I. S. Robinson, *Authority and Resistance in the Investiture Contest: Polemical Literature of the Late Eleventh Century*, London 1978, 9.

⁸ Џ. Линч, *Историја средњовековне цркве*, Београд 1999, 189–190.

⁹ Concordat, <http://www.newadvent.org/cathen/04196a.htm>, прегледано 2.8.2014.

сукоб између француског краља Филипа IV Лепог (1268–1314) и папе Бонифација VIII (1294–1303). Поменути папа проузроковао је први озбиљнији пораз папства од стране националних монархија. У том периоду црква је била изузета од пореза. Међутим, француски владар Филип IV Лепи и енглески краљ Едвард I (1239–1307), због честих ратова и празних државних каса, започињу опорезивање свештенства. Имајући јаке механизме, владари су могли натерати свештенике да плаћају порезе, што је зауставило доток новца у Ватикан.¹⁰ То је изазвало гнев папе који је поводом тога издао неколико указа. У једном од њих (*Clericos laicos*) искључују се из Цркве сви који плаћају порез држави на црквену имовину, а у другом (*Unam sanctam*) папа свечано проглашава да је световно подложно духовном па, према томе, и држава црквеној духовној власти.¹¹ Он је ово гледиште несумњиво преузео од већ помињаног папе Гргура VII (1073–1085). Супериорност цркве над државом Бонифације покушава да докаже доктрином о два мача.¹² Он каже да је Бог непосредно одредио папу за свог наследника на Земљи. Као таквом, дао му је два мача- духовни и световни. Световни мач он предаје световном владару да би се њиме служио, али не самостално и по свом нахођењу, него по обавезама и упутама папе од кога је мач добио, што значи да папа може да одузме тај мач уколико не поступа тако.¹³ Ово се гледи-

¹⁰ V. Tierney, *The Crisis of Church and State 1050–1300*, New York 1964, 172–177.

¹¹ Ц. Линч, *Историја средњовековне цркве*, 413.

¹² То је, у ствари, подела власти на духовну и световну коју је прокламовао папа Геласије (485–519) и која се темељи на Лукином Јеванђељу где се каже: „И он им рече: *Каг вас њослах без кесе и шорбе и одуће, да ли вам шїџа недосїџаге? А они рекоше: Нишїџа. А он им рече: Али сад који има кесу, нека је узме, њако и шорбу; а који нема нека њрода хаљину своју и куџи нож (мач). Јер вам кажем, да још и шџо шїџо је најисано: И уврстїџише га међу безаконике, ѡреба да се изврши на мени; јер шїџо је о мени њисано завршава се. А они рекоше: Госїџоде ево овдје два ножа (мача). А он им рече: Досїџа је.“ (Лк 22,35–38). Сходно овом тексту, Црква узима један мач, односно управу над духовним стварима, а други мач препушта држави која има ингеренције над световним стварима, при томе, ако је реч о хришћанском владару, он мора бити подређен папи. Тако је изгледало у теорији, међутим, у стварности је ситуација била доста другачија. Декларацијом под насловом *Duo sunt* папа Геласије поставља темеље начелу два мача. Он ће тако поделити власт на духовни ауторитет *auctoritas sacrata pontificum* и световну власт *regalis potestas*. Идејно и идеално би та два управљања требала бити одвојена и независна једно од другог, а за опште добро требала би деловати заједно и усаглашено. То се у стварности ипак није догодило, па су се црквена и државна власт стално сударале. Овакав став о супериорности цркве над државом Геласије, касније и други католички теолози, добили су интерпретирајући блаженог Августина, створивши на тај начин такозвани политички августинизам (Н. Špehar, “*Odvojenost crkve i države*”, *Prilozi izučavanju politike i religije*, (Zagreb) 2011, 26–40. D. Berković, “*Crkva i Biblija u kontekstu korelativnih odnosa vlasti i autoriteta*,” *Kairos: Evandjeoski teoloski časopis*, (Zagreb) 2007, 91–114) За детаљнију анализу списа *De Civitate Dei* као теолошког оправдања средњовековне папске државе, види наш рад: С. Јаковљевић, „Појам и порекло конкордата на Западу,“ *Српска њеолоџија данас 2012: зборник радова ѡређе ѡдшїџеї симџосиона одржаної на Православном боїословском факултїџеїу 25–26. маја 2012*, приредио Богољуб Шијаковић, Београд, 2013, 31–41.*

¹³ Ј. Стефановић, *Однос између цркве и државе*, Загреб 1953, 25.

ште даље ублажавало кроз теорију Беламина и Суареза о односу цркве и државе.¹⁴ Сукоб папе и цара имао је жалостан епилог. Наиме, саветник Филипа Лепог, Гијом де Ногаре, ухапсио је папу Бонифација и мучио га, те је овај од задобијених повреда ускоро и умро.¹⁵ Убудуће ће папе наступати са много више опреза, што је умногоме утицало да се број конкордата временом повећа. Пре XVIII века било је шест конкордата, у току XVIII века петнаест, а у XIX веку много већи број.¹⁶

Овај тип уговора Ватикан и даље користи, мада је после потписивања конкордата са Шпанијом (1953. године) наступила пауза у потписивању, све до пре неколико година. Користио се другачији модел регулисања односа Католичке цркве и суверених држава, темељен на *Декларацији о верској слободи* коју је донео Други Ватикански концил- *Dignitatis Humanae*. У поменутој Декларацији се, између осталог, каже: „Свака људска особа има право на слободу веровања. Таква се слобода састоји у томе да сви људи морају бити изузети од ирријиска било јојединаца било друштвених скупина и било које људске власти и то иако да у стварима веровања нико не буде примораван приступити против своје воље[...] Одакле следи да јавној власти није допуштено да траћанима силом или сирашењем, или другим средствима, намеће исповедање или одбацивање било које религије. А још више приступа против Божје воље када се на било који начин примењује сила како би се религија уништила или сиречила било у целом људском роду, било у неком крају, било у одређеној скупици.“¹⁷

Преглед политичких прилика 30-их година XX века у Европи са посебним освртом на однос Италије и Краљевине Југославије

Након Првог светског рата Краљевина СХС (Срба, Хрвата и Словенаца) је настојала да се заштити од ревизионизма побеђених држава, али и непријатељстава једне од сила победница (Италије), ослањањем на Француску и

¹⁴ Овом тезом се пориче неограничена световна папска власт, у њој се пориче не само вршење него и суштина световне власти, таква теорија се замењује теоријом о ограниченој власти цркве односно *protectas indirecta*, која води до сличних практичних резултата, јер и она узима цркву у поређењу са државом као једну вишу организацију и даје папи право да у свакој пригоди кад световна власт угрожава веру или цркву, реагује црквеним законима или другим примереним средствима. Још даље, начелно ублажавање теократског система зове се **теорија координације** цркве и државе која се у XIX веку развила у официјелно становиште владајућих црквених кругова. По тој теорији свака је од двеју власти у свом подручју, црквена и духовна, потпуно независна и суверена (М. Лановић, „Конкордат са Ватиканом“, *Весник СПЦ XXXVIII* (Београд) 1922, 44).

¹⁵ Види: Ц. Линч, *Историја средњовековне цркве*, 415.

¹⁶ Concordat, <http://www.newadvent.org/cathen/04196a.htm>, прегледано, 2.8.2014.

¹⁷ Декларација: „О верској слободи“ – *Dignitatis Humanae, Документи II Ватиканској концила*, Загреб 2008, 493.

Малу Антанту. Мала Антанта је представљала савез Чехословачке, Румуније и Југославије, настао ланцем уговора које су ове три државе потписале 1920, 1921. и 1922. године. На захтев краља Александра овај савез је ојачан 1933. године. Поред Мале Антанте, створена је и Балканска Антанта. Њу су сачињавале Југославија, Турска, Грчка и Румунија.¹⁸

Краљ Александар, који је преко балканског пакта настојао да заштити Југославију од италијанске агресије, истовремено се од 1929–1934. године трудио, да постигне споразум са Мусолинијем, који никако није могао да се одлучи за одбацивање својих мегаломанских тежњи ка апсолутној контроли над Јадранским морем. Када су усташе, које је највероватније помагала Италија, убиле краља Александра (1934), преговори између Италије и Краљевине Југославије су прекинути. Југословенска влада је одмах након Александровог убиства одлучила да пред *Друштвом народа* оптужи Италију и Мађарску због давања уточишта хрватским терористима, али су Француска и Велика Британија спречиле акцију због могућег издијања новог светског рата. Сећајући се овог периода, Милан Стојадиновић у својим *Мемоарима* пише: „Када је дошло до убиства краља Александра већи део југословенској јавној мњења био је склон да верује да га је замислио баш Мусолини, док је Павелић био само његов његов извршилац[...] Француска није хтела ни да чује да се Италијанска влада окривљује за атентат у Марсеју и Париз ми је јоручио да се измиримо са Италијом. То ми је Лавал отворено рекао и ја сам о томе морао да водим рачуна. Под њеном оштрошћу од стране Немачке Француској је било сјало до пријатељства Италије.“¹⁹

И пре самог атентата, а нарочито после њега, било је разних препирки између италијанске и српске штампе. Повод је био спор око граница у Далмацији. Још од формирања Краљевине СХС почела су спорења око ове територије. Уговор Италије са савезницима (Лондон, 1915) давао јој је право на један део територије средишње Далмације. Краљевина СХС се борила против тог пакта и успела да италијанске претензије сведе на град Задар, док је Ријека била подељена тако да њено предграђе Сушак припадне Југославији.²⁰ Непријатељство је заоштрено чланком у задарским новинама *Сан Марко* (San Marco), 29. августа 1934. године, где је исмевано српско јунаштво, а Срби представљени као кукавице: „Зашио су на Косову њољу, ма да су били дројчано надројнији, а њо је њре њодреде вадреној оружја значило све, њобељи њред обдријаним Турцима? Зашио су доцније осешили њодреду да слии Гуслари измишљају о издајствима родољуба који су се њиак борили.“²¹ Југословенски часопис *Време* је одговорио жестоко, пишући на-

¹⁸ Б. Симић, *Пројекат Милана Стојадиновића*, Београд 2007, 37.

¹⁹ М. Стојадиновић, *Ни рај-ни њакѡ*, Буенос Ајрес 1963, 409.

²⁰ М. Стојадиновић, *Ни рај-ни њакѡ*, 409.

²¹ Из коришћене архивске грађе, и све грађе из периода теме, наводимо аутентичан пра-

широко о бeжанији генерала Бартијерија у Абисинију, о бекству италијанских војника на Капорету, да Италијани своју наводну независност треба да захвале борбама Аустрије и Немачке, те о страху италијанских грађана при самом спомену југословенског имена итд.²² На ово је италијански часопис *Ђорнале Д'Италија* (*Il Giornale D' Italia*) одговорио: „*Одвратна њроза бесџијалној Београдској њолузваничној листи* [Време – годас С. Ј.] и њејова лудачка ѡврђења не ѡреба да буду ѡроѡраћена оиѡирним одговором. Полиѡичка и морална несразмера између италијанској чланка и српској одговора ѡаква је да айсолуѡно искључује било какав, чак и ѡрѡељиви, додир између једној италијанској званичној ѡредѡавниѡива и српској званичној свѡи.“²³

Октобра 1935. године италијанска војска је упала у Етиопију, на шта је *Друѡиво народа* прогласило Италију агресором и ускоро изгласало примену санкција. Југославија, која је била међу оним државама које је примена санкција против Италије највише погађала, ипак је гласала за санкције, јер је и у њој постојао страх од италијанске агресије.

Међутим, убрзо долази до великог преокрета те Италија полако почиње да се приближава Краљевини Југославији. Превасходни мотив за овакву промену био је могући *Анилус*.²⁴ Такође, иако је Италија била у добрим односима са Немачком, потенцијална опасност од империјалистичких тежњи немачког савезника никада се није могла искључити и зато Италија настоји да осигура бокове и по сваку цену се приближи Југославији. Стога и Милан Стојадиновић у својим *Мемоарима* пише да му је италијански министар гроф Виола у Београду 3. марта 1936. године саопштио да рат у Абисинији није нимало умањео италијански интерес за овај део Европе и да Италија жели да Југославија приђе Римском протоколу који су потписале Италија, Аустрија и Мађарска.²⁵

Нови корак у правцу италијанско-југословенског зближавања био је Мусолинијев говор од 1. новембра 1936. године у коме је, између осталог, рекао: „*Већ ѡстоје услови моралне, економске и ѡлиѡичке ѡрѡроде да се односи између Италије и Јуѡславије ѡсѡаве на нову основу*.“²⁶ Након овог јасног сигнала Италијана, Француска, која је годинама упорно одбијала молбу Југославије за склапање уговора о узајамној помоћи, коначно је у новембру 1936. године понудила такав уговор чланицама Мале Антанте.

вопис. АЈ (Архив Југославије), Фонд 102/ 7–233, Италијанска штампа, 21.09. 1934.

²² Исто.

²³ Исто, 102/ 7–234.

²⁴ Реч *анилус* подразумева уједињење (или, у пракси, немачко присаједињење Аустрије својој територији) Немачке и Аустрије, иницирано од стране Немачке, са циљем стварања темеља за *Трећи Рајх*.

²⁵ Милан Стојадиновић, *Ни рај-ни ѡакѡ*, 410.

²⁶ Исто, 411.

Међутим, сада је Југославија одбила француски предлог, а Стојадиновићево објашњење било је да Краљевина не жели да поремети своје односе са Немачком и Италијом.²⁷

Нови италијански министар спољних послова гроф Тано учинио је први корак саставши се са амбасадором Југославије Јованом Дучићем у Риму, отворено предложивши Југославији да приђе осовини Берлин-Рим, али и да се потпише посебан уговор између Југославије и Италије. Са економске стране, Италија је била од виталног значаја за Југославију, јер је пре санкција била њен главни економски партнер. Обликовању југословенске спољне политике након 1936. године у великој мери су доприносили и природа и смер спољне трговине. Југославија је превасходно извозила, пољопривредне и сточне производе, као и дрвне и рудне резерве. Увозила је индустријске уређаје, текстил, кокс, превозна средства и слично. У периоду од 1926. до 1939. југословенски извоз у Француску и Велику Британију, према којима је она тада идеолошки и политички усмерена, био је мањи од извоза у Италију која је сматрана за противника. Осим тога, улога Немачке у југословенском извозу и увозу постајала је све важнија, све док напokon није престигла и саму Италију. Нова истраживања документују да је учешће Немачке у југословенском увозу у току 1938. порасло на укупно 40% укупног увоза.²⁸ О вези југословенске и немачке привреде има више података, између осталог у статистици о привредним и трговинским кретањима у југоисточној Европи за 1936, 1937. и 1938. годину.²⁹ Добивши преференцијалне цене за пољопривредне производе од Немачке, Стојадиновићева влада успела је да драстично повећа спољнотрговинску размену и оствари позитиван биланс који је био гарант стабилности валуте и буџета.³⁰ Што се тиче Италије, од целокупне производње за извоз на Апенинско полуострво до 1935. године ишло је 25,8% док је од њих увожено 12,9% робе.³¹ У свом говору у скупштини 12. септембра 1936. Стојадиновић је рекао: „Ако буде зајворено италијанско тржиште за нас, иштање је иде ћемо наћи друге куйце за наше производе. Ако не будемо добијали девизе од извоза у Италију, како ћемо имаћи девизе да илаћамо куйоне за наше државне зајмове.“³² Односи су све више побољшавани, да би најпре био склопљен трговински споразум са Италијом октобра 1936. о којем извештава *Политика*, наводећи повољан чланак италијанског листа *Ђорнале Д Италија*

²⁷ Ј. Б. Хоптнер, *Југославија у кризи*, Београд 1964, 405–406.

²⁸ Б. Симић, *Пропаганда Милана Стојадиновића*, 45.

²⁹ Б. Надовеза, „Аграрна политика Милана Стојадиновића“, *Историја 20. века 2/2004* (Београд), 160.

³⁰ И. Бечић, „Финансијска политика Милана Стојадиновића“, *Историја 20. века 3/2011* (Београд), 135.

³¹ Б. Симић, *Пропаганда Милана Стојадиновића*, 45.

³² АЈ, Фонд 37/2–125, Говор у скупштини 12. септембра 1936.

(Il Giornale D' Italia): „Јасне и иријатјелске изјаве шефа југословенске владе после срећној закључења нове конвенције у Риму о обнови тирјовинских размена између Итјалије и Југославије иолазе од констјатјације конкретјних фактја[...] За разлику од друјих санкционистјичких земаља Југославија се ујлавном суздржавала да обавезама санкција дога и добровољан догајак клеветја и критјике о Итјалији.“³³ Након овога, преговори су настављени, а све је кулминирало потписивањем Мартовског пакта 25. марта 1937. Међутјим, опозиција у Југославији и добар део југословенског јавног мњења није био задовољан овим заокретом у спољној политици и напуштањем старих савезника, Мале Антанте и Француске. У манифесту који су послали јавности Аца М. Стојановић (Народна радикална странка), Љуб. М. Давидовић (Демократска странка) и Јован Јовановић (Земљорадничка странка), као представници опозиционих странака, каже се: „У нашој земљи данас Влада и. Стојадиновића води сјољну иолијтику без икакве контјроле јавностји и без икаквој одзира на иојреде и осећаје народа. Сјоја иосјоји ојасностј да наши савезници и иријатјелји изјубе из вида чињеницу да иолијтика Владе одјовара само малом броју људи на властји[...] Изјављујемо да наш народ не одобрава иромену иравца у сјољној иолијитји коју сјроводи режим и. Стојадиновића.“³⁴ Са овим заокретом несумњиво је било повезано и потписивање конкордата који је требало да на неки начин буде печат на Мартовски пакт. Дакле, политички мотиви били су кључни у одлуци владе Милана Стојадиновића да се потписивање овог документа приведе крају.

Упоредна правна анализа текста конкордата и Закона о СПЦ из 1929. године

Пре излагања самог историјског тока *конкордајске кризе* настојаћемо да у овом делу рада прикажемо зашто је дошло до оваквог стања у тадашњој држави или тачније, да ли су конкордатом из 1937. године заиста даване веће привилегије римокатоличкој цркви у Југославији у односу на друге верске заједнице, у првом реду СПЦ. Приказаћемо Закон о православној цркви из 1929. године,³⁵ као и Устав СПЦ (1931) и упоредићемо их са конкордатским

³³ „Италијанска штампа о изјави г. др Милана Стојадиновића поводом закључивања трговинског споразума,“ *Полијтика* (Београд), 3. октобар 1936, 2.

³⁴ АЈ, Фонд 102/7-17, Билтен шефова опозиције од 2.4.1937.

³⁵ Димшо Перић сведочи да је било доста проблема око усвајања овог закона; више пута је предлаган и одбациван. Основни циљ режима био је да задржи максимум утицаја уз уклањање превазиђених модела државне цркве. Југословенски законодавци су опредељењем за мешани систем у коме Црква није државна, нити је потпуно одвојена од државе, копирали решења аустријског верског законодавства. Закон о СПЦ је омогућио аутономну активност црквених органа, али, није решио осетљива питања међуконфесионалних односа. Истовремено је та правна празнина подстицала верске заједнице да својим прописима уређују

уговором. Нећемо анализирати сваку појединачну ставку, јер нису сва места спорна; нека се тичу искључиво административних питања. Суштина је да ћемо покушати да дамо одговор на питање зашто су неки црквени великодостојници бурно реаговали на овај уговор.³⁶ Ово је потребно учинити јер се у савременој историографији јавља манир да се протест СПЦ прикаже само као жеља за већим политичким утицајем у држави, или, пак, одбијање признавања правила политичког живота у једној модерној, мултиетничкој и секуларној држави.³⁷ Редови који следе, надамо се, показаће да ли је бојазан тадашње СПЦ била оправдана.

Сматрамо да је сврсисходно кренути од 1. члана конкордата где се каже: „*Католичкој цркви се признаје у сваком од њених обреда јуно јраво да слободно врши мисију у Краљевини Југославији.*“³⁸ Ово место је проблематично због речи *мисија*. Логично је да се одмах помисли на прозелитизам. Ма колико се римокатоличка црква трудила да тај термин објасни у јеванђелском духу, опрез и неповерење били су очекивани, поготову јер је верска слобода Православне цркве била другачије формулисана: „*Српска православна црква своје верско учење јавно исповеда и своје дојслужење јавно врши.*“³⁹ Уосталом, и у свим другим конкордатима које је Ватикан до тада склопио констатује се да римокатоличка црква слободно и јавно исповеда своју веру, и то у конкордатима Летоније, Румуније, Баварске, Пољске, Немачке и још неким земљама.⁴⁰ Римокатолички правни представници покушавали су да оправдају овај термин правећи паралелу са Уставом СПЦ. Места на која се, између осталих, позивају, била би и следећа два- најпре, члан 49 где се каже да патријарх: „[...] *Ујравља црквама и мисијским јодручјима у иностранству, где нема организоване српске епархије.*“⁴¹ На другом месту уочавају такву конотацију у члану 63: „*Свешти архијерејски сабор[...] уређује унутрашњу и спољашњу мисију цркве ради ујврђења, одбране и ширења*

верске односе (Д. Перић, *Законодавство СПЦ од стварања Југославије до новог времена*, Торонто 1995, 25–26).

³⁶ Уз владика Николаја (Велимировића) и епископа Платона (Јовановића), оштар критичар конкордатског уговора био је писац чланка *Конкордај са Ватиканом* у часопису *Преглед цркве епархије жичке*, који се није потписао. О његовој критици види наш рад: С. Јаковљевић, „Конкордатска криза у жичкој епархији 1937. године“, *Зборник радова Народне музеја у Чачку*, бр. 41 (Чачак) 2011, 137–151.

³⁷ О. М. Пинтар, „Још једном о конкордатској кризи“, *Токови историје* 1–2/2006 (Београд), 160.

³⁸ АЈ, Фонд 72/54, Предлог закона о конкордату између Св. Столице и Краљевине Југославије, члан 1.

³⁹ Д. Перић, *Законодавство СПЦ од стварања Југославије до новог времена*, Закон о СПЦ, члан 2, 82.

⁴⁰ И. Рибар, „Конкордат“, *Гласник српске православне патријаршије* (Београд), 1 и 2, 1937, 10, Д. Аврамовић, *Шумадија у одбрану својих права*, Аранђеловац 2007, 11; Епископ. П. Јовановић, *Примедбе и јојговори на јојрекај конкордаја између наше државе и Ватикана јарафираној* 25. VII 1935, Сремски Карловци 1936, 3.

⁴¹ *Устав Српске православне цркве*, Београд 1932, члан 49.

православне вере и чистиој хришћанској морала.⁴² О овом моменту на следећи начин говори тадашњи професор црквеног права на Богословском факултету, Сергије Троицки: „Разуме се свака хришћанска црква има обавезу мисије, али у већ организованим црквама та обавеза јесте само једна од задаћа која се помиње у уставима у низу свих дружих задаћа. Али још је и такви делови црква, где обавеза мисије стоји на првом месту услед тога што се налази у иноверној средини. То су мисионарске епархије, мисије. И пројекат конкордата у првом члану говори о вршењу мисије чиме јој даје баш мисионарски карактер, као да је Југославија нека нејросвећена, незнабожачка земља.“⁴³ У држави каква је била Југославија, где већина нису римокатолици, допуштање мисије у оваквом тону може не само да поремети мир, већ и да изазове тешке политичке сукобе на основу верске подељености.⁴⁴

Члан 3. тиче се попуне упражњених бискупских столица: „Пре него што се приступи наименовању надбискупа и дијацезанских бискупа као и коадјутора са правом наследства; Света Столица ће поверљиво упутирати југословенску владу да ли сазнала да ли прозив кандидата још је приговори општем политичком значају. Имена кандидата држаће се у тајности све до званичног објављивања, у циљу да се брзо појуне дискусије, Влада ће најхитније одговорити на најпре поменути упути. Ако у року од тридесет дана тај одговор не буде дај, Св. Столица имаће право да сматра да може без даље чекања приступити објављивању наименовања.“⁴⁵ Овде је проблематичан рок од тридесет дана који се даје влади да одговори на питање наименовања. Хипотетички би се могло десити да због истека рока буде постављен бискуп, који је против воље државне власти. Да не спомињемо да СПЦ нема овакво право. Једино што се каже у закону из 1929. је следеће: „Избор Патријарха и Епархијских Архијереја потврђује Краљ Указом, на предлог Министра Правде, у сагласности са Председником Министарској Савети.“⁴⁶ Дакле, нема никаквог рока и не може се десити да буде постављено лице које је антидржавно. Можемо напоменути да овакву ставку у том моменту има једино конкордат са Немачким Рајхом, с тим што је овде рок чак мањи, двадесет дана.⁴⁷ Када адвокат Иван Рибар говори

⁴² Исто, члан 63.

⁴³ С. Троицки, „Неуспела заштита конкордата,“ *Гласник српске православне патријаршије* (Београд) 1937, 3 и 4, 68.

⁴⁴ И. Рибар, „Конкордат,“ 11.

⁴⁵ АЈ, Фонд 72/54, Предлог закона о конкордату између Св. Столице и Краљевине Југославије, члан 3.

⁴⁶ Д. Периф, *Законодавство СПЦ од стварања Југославије до новог времена*, Закон о СПЦ, члан 8, 84.

⁴⁷ М. Илић, *Пред конкордатом, поводом законског предлога упућеног Народној скупштини*, Београд 1937, 11.

о овом члану конкордата, каже да је за нашу земљу јако важно какве ћемо бискупе имати: „Јер ако иако иријада право да именује бискупе, макар и од оних које му предлагју бискупи односно црквене покрајине, то је ипак сигурно да ће бискупом иосијати, сијеццијално у Београду, Зајреду, Љубљани, они свешћеници које Рим добро познаје, за које се зна да су иокорни Риму и његовој иолицици.“⁴⁸ Мишљења Ивана Рибара посебно апострофирамо, јер је по вероисповести био римокатолик, али му то није сметало да врло жестоко критикује предлог конкордатског уговора, сматрајући га опасним за мир у земљи.

Велику критику изазвао је и члан 8 конкордата који се односи на ограничење политичке делатности свештенства. Ту се каже: „Свети Сјолице ће ирописати одредбе на основу којих ће свешћеницима који сјално или иривремено врше душебрижничку службу, бици забрањено да иријадају, за време ирајања њихове акцивне службе, иолицициким сјранкама и да се боре у њихову корисци.“⁴⁹ Овај део није проблематичан, међутим, у наставку се каже: „Јуословенска влада ће исиовремено, у иоилегу на некаиолицике вероисповести и одреде, ирописати исиовейне одредбе ио иредмеиу иолицицике делатности у сјранкама.“⁵⁰ Овај други део члана 8 крши Устав Краљевине Југославије који јасно каже да је свако слободан да се ангажује политички како хоће, укључујући и свештенство. У Уставу Краљевине Југославије за свештена лица стоји следеће: „Верски иреицијавници не смеју иоиредбљавати своју духовну власци иреко верских доіомоља или иреко најиса верској карактера или иначе ири вршењу своје званичне дужности у иарциске сврхе. Исио иако ником није доуициено да у доіомољама или ирициком верских скуйова и манифестација у оицие врши ма какву иолицицику аицициацију,⁵¹ али то свакако значи да они приватно могу да се баве политиком.⁵² Тако је на пример, свештеник Марко Ружичић био посланик у скупштини, прота Серафим Крстић сенатор у Сенату итд.⁵³ Чињеница је

⁴⁸ И. Рибар, „Конкордат“, 11.

⁴⁹ АЈ, Фонд 72/54, Предлог закона о конкордату између Св. Столице и Краљевине Југославије, члан 8.

⁵⁰ Исто.

⁵¹ Службене новине Краљевине Јуославије, бр. 200, 3. септембар 1931. године, чл. 11 став 6 и 7.

⁵² Епископ. П. Јовановић, *Примедбе и ириовори на иројекци конкордати између наше државе и Ваицикана иарафираној 25. VII 1935*, 36.

⁵³ Марко Цемовић се у својој књижици *Конкордати између Свете Сјолице и Краљевине Јуославије* осврће на питање др Антона Коросеца, односно шта би било са његовим политичком ангажовањем као министра Унутрашњих дела, када би ова одредба ступила на снагу. Да ли би био приморан да се повуче из политике или би му Света столица дозволила да настави са тим послом [не доноси никакав закључак већ само констатује проблематику, прим. С.Ј.], Марко Цемовић, *Конкордати између Свете Сјолице и Краљевине Јуославије*, Београд 1937, 17.

да политичко ангажовање свештенства никада није донело добра ни свештеницима ни цркви, и можда би то и могло бити подржано, али овде је, у ствари, проблем што се стиче утисак да Ватикан кроји верску политику владе. Држава се обавезује да ће укинути право политичког ангажовања свештенству без иједне речи о некаквим потенцијалним преговорима са осталим верским заједницама. Штавише, чини се да су такви преговори искључени, јер како каже епископ Платон: „*Пре Ватиканских наредби држава и не може да ступи у преговоре са другим вероисповестима, јер зна за садржај њих будућих наредба а када оне буду издаће влада за такве преговоре нема ни времена, јер мора одмах да прошири њихово дејство на друге вероисповести. Сем тога иде је гаранција да ће нека вероисповест припадати на таква ограничења политичких права својих службеника која су загарантована Уставом, и шта ће бити ако та вероисповест на то не пристане.*“⁵⁴ Неки критичари овог законског предлога сматрали су да би оваква одредба могла да одговара држави, односно влади, која може да употреби ову ставку током избора, када треба елиминисати свештенике који припадају опозицији. Та би мера могла да се осети нарочито у селима где су свештеници једина слободна интелигенција.⁵⁵ Истина је да се у конкордатима са неким другим државама заиста забрањује политичко деловање свештеника, као нпр. са Италијом, члан 43,⁵⁶ али овде као да се превиђа државни Устав и чињеница да поред католичке постоји још вера у држави, а да она (католичка) није чак ни најбројнија.

Предмет подробније анализе био је и члан 13 спорног уговора: „*Грађанске власти, које по својој надлежности, подигну кривичну пријаву против неког клирика или редовника, обавестиће о томе надлежну црквену власт, упознавајући је са оптужбом и оптужком применим против црквеног лица стављеног под суд. За време целој оптужка судске власти ће се старати о томе да се заштити духовни карактер оптуженог, сем ако та надлежна црквена власт не би ставила у свештено стање[...]. Ако би владање неког црквеног службеника било такво да би постало прешња за јавни поредак грађанске власти ће доставити до знања црквеног власти основне оптужбе и објасниће се истој да би се постало смењивање реченог службеника. Када се по том питању црквени старешина не сложи са грађанским властима, случај ће се изнети пред једну мешовиту комисију, образовану од представника министарства правде[...]. Ако је у случају најпре разматрањем у питању неки дискути, онда ће влада испитати*

⁵⁴ Епископ П. Јовановић, *И ојег о Конкордату - православно гледиште на ово питање*, Сремски Карловци 1937, 18.

⁵⁵ И. Рибар, „Конкордат“, 11.

⁵⁶ С. Троицки, „Чему нас уче послератни конкордати“, *Хришћанско дело* (Скопље) април 1936, 137.

*сївар нейосредно са Свейом Сїолицом.*⁵⁷ Погледајмо каква је разлика у поступку против православних свештених лица: „*Све државне власїи, које њо својој надлежностїи њокрену кривични њосїуїак њроїїив свешїїених лица оба реда или монаха, дужне су да одмах о њоме извесїе надлежної Архијереја, као и о коначној судској одлуци, коју буду донеле њо доїїичном њредметїу.*“⁵⁸ Сергије Троицки каже да се претходном ставком даје католичким свештеним лицима имунитет од дејства одредаба Кривичног законика и Закона о заштити државе у случају када би њихово владање постало претњом за јавни поредак и предвиђа за њих специјални поступак у коме узимају учешћа и представници римокатоличке цркве.⁵⁹ Хипотетички говорећи, ако би католичка свештена лица планирала атентат на неког државника, или би бунили народ против државе, а католички бискуп не жели да их смени, онда би се кренуло са образовањем мешовите комисије, испитивањем случаја итд. А за све то време дотична лица би могла и даље несметано да врше крше закон. У Закону о СПЦ епископ се само обавештава о покретању поступка и његовом окончању, а на сам исход не може ни на који начин да утиче.

Чини се да и 15. члан конкордата даје преимућство католичкој цркви у Краљевини у односу на остале верске заједнице: „*Све државне власїи и ауїономне уїраве указиваїе на захїев црквених власїи, своју администїраїивну њомоћ ради извршења наредаба, одлука и њресуда донесених од сїїране црквених власїи у складу са овим конкордаїом и у свима случајевима у којима су речене државне власїи и ауїономне уїраве дужне да указују истїу њомоћ ма којој груїој вероисїовесїи.*“⁶⁰ Погледајмо сада Закон о СПЦ: „*За извршење надлежно издаїїих наређења и њуноважних одлука и њресуда свих црквених власїи и орїана, све државне и самоуїравне власїи дају на захїев црквених власїи своју администїраїивну њомоћ уколико ове одлуке и њресуде нису њроїїивне земаљским законима.*“⁶¹ Повреда је овде јасна. Док је СПЦ дужна да поштује грађанске законе и да не буде у опреци са њима, католичка то није, јер је битно за добијање државне административне помоћи да пресуде нису у нескладу, не са државним законима, него са конкордатом, који би очигледно аутоматски укидао важеће државне законе који су му противречни.

⁵⁷ АЈ, Фонд 72/54, Предлог закона о конкордату између Св. Столице и Краљевине Југославије, члан 13.

⁵⁸ Д. Перић, *Законодавство СПЦ од сїїварања Јуїославије до нової времена*, Закон о СПЦ, члан 16, 87.

⁵⁹ С. Троицки, „Неуспела заштита конкордата“, 70.

⁶⁰ АЈ, Фонд 72/54, Предлог закона о конкордату између Св. Столице и Краљевине Југославије, члан 15.

⁶¹ Д. Перић, *Законодавство СПЦ од сїїварања Јуїославије до нової времена*, Закон о СПЦ, члан 6, 84.

Члан 19. Законског предлога о конкордату тиче се поштанских и телеграфских такси: „Слободна њрејиска и вредносна њисма свих црквених власџи и усџанова ослобађају се њошџанских џирошкова и џелеџрафских џакса.“⁶² Овде је проблем са телеграфом. Ниједна верска заједница у Краљевини у том тренутку није била ослобођена телеграфских такси, а римокатоличка црква би добила ексклузивно право. Треба бити поштен па ређи да се ослобађање од телеграфских такси спомиње и у Закону о СПЦ: „Слуђбена њрејиска и аманџйна њошџа свих црквених власџи и усџанова ослобађа се џлађања њошџарине и џелеџрафске џаксе.“⁶³ Међутим, како сведочи епископ Платон, то није заживело у пракси. Уредба од 16. фебруара 1932. ослободила је СПЦ само од поштанских такси, а не и од телеграфских.⁶⁴

Осим телеграфских такси, римокатоличка црква ће добити још и џраведну одџиџију за изгубљена земљишта услед аграрне реформе (члан 22), а сем тога, и за све укинуге дађбине, одговарајуће надокнаде (члан 23). Критичари су сматрали да би усвајање ових чланова конкордата довело до великих економско-политичких потреса у земљи и нарушило верску једнакост у земљи, што је супротан ефекат од онога који се жели постићи конкордатом.⁶⁵

Сада прелазимо на спорне тачке у школству. У члану 26 конкордата каже се: „У основним, џрађанским, сџручним школама, јавним и џриваџним, веронаука ће за каџоличку младеж биџи обавезан насџавни џредмеџ њод надзором надлежне црквене власџи.“⁶⁶ Шта је овде спорно? Најпре чињеница да је веронаука обавезна осим у државним и приватним школама, што ниједан конкордат до сада не предвиђа. А сем тога, и у стручним школама где до сада то није било.⁶⁷

Члан 27 повезан је са овим: „Ученике каџолике јавних школа неће учиџељи или неке друге власџи ни обавезиваџи ни њозиваџи да џрисусџвују чинима некоџ некаџоличкоџ одреда. Школски џроџрами биће џако угешени да не сџречавају ученике каџолике у вршењу њихових верских дужности[...] Школски уџбеници неће садржаваџи нишџа шџо би било џрошивно верским начелима и осеђајима ученика каџолика. У школама које џохађају искључиво каџолици или су у великој веђини ученици каџолици, учиџељи ће џакође биџи каџолици у џраницама моџућности, нарочито за

⁶² АЈ, Фонд 72/54, Предлог закона о конкордату између Св. Столице и Краљевине Југославије, члан 19.

⁶³ Д. Перић, *Законодавство СПЦ од сџварања Јуџославије до новоџ времена*, Закон о СПЦ, члан 13, 86.

⁶⁴ Епископ. П. Јовановић, *Примедбе и џрџовори на џројекаџ конкордата између наше државе и Ваџикана џараџиранаџ 25. VII 1935*, 44.

⁶⁵ И. Рибар, „Конкордат“, 12.

⁶⁶ АЈ, Фонд 72/54, Предлог закона о конкордату између Св. Столице и Краљевине Југославије, члан, 26.

⁶⁷ М. Илић, *Пред конкордатом, џоводом законскоџ џредлоџа уџуђеноџ Народноџ скуџишџици*, 30.

*йредметије који додирују верско образовање ученика, у остйалим учиниће се йако да број учийшеља кайћолика одіовара, увек у йраницама моіућностии броју ученика йе вере.*⁶⁸ Последњи став је несумњиво кршење Устава, односно члана 16 који захтева: „Све школе морају развијати држављанску свесті у духу верске йрйељивостии“ и члана 4 Устава који каже „[...] да су сви йраћани йред законом једнаки“⁶⁹ Истина је да је у последњој ставци стављена одредба у йраницама моіућностии, али ипак, и као таква, представља излив својеврсне верске нетрпељивости и искључивости. Ова одредба би у пракси значила да у једном делу школа у Хрватској или Словенији, ученицима не би могао да предаје географију (земљопис у то време), предавач који је православне вероисповести.

Члан 30 конкордата исто тако грубо би врећао равноправост верских заједница у Краљевини Југославији: „Клирици који су йримили светіе редове и завейовани редовници диће ослобођени сваке војне службе, сем случаја ойшише мобилизације. У йом случају они ће иако у састйаву оружане силе вршийти духовну службу у користии војника кайћолика у зависностии од Војноі ординарија или ће бийти уйоіредљени за функције које су у складу са њиховим йозивом.“⁷⁰ Ово ослобађање рукоположених и заређених свештених лица служења војне обавезе је у сваком смислу повреда начела равноправности у држави. Крши се 11 члан Устава, став 2: „[...] нико се не може ослободити йраћанских и војних дужностии и обавеза йозивајући се на йройисе своје вере.“⁷¹ Дакле, свештена лица свих вероисповести морају, уколико то пре нису урадила, служити војни рок, а само католичка свештена лица не морају.

Следећа проблематична ставка у предлогу конкордата тиче се Свете тајне брака, тачније мешовитих бракова. У члану 32 каже се: „Венчање обављено у кайћоличкој цркви чак и у случају мешовитіе вере имаће самим йим йраћанско дејсйиво.“⁷² Као што смо до сада и закључили, римокатоличко канонско право ће добити већу важност од осталих закона у земљи. Даље: „У случајевима мешовитіих бракова йраћанске власіи ће учинити да се на захйев увређене кайћоличке сйране йошијује јемсйиво од сйране суйружника да ће сви синови и кћери без изузетіка бийти одіојени у кайћоличкој вери.“⁷³ Последњи став овог члана је, чини се, највише забрињавајући. Каже се да је држава дужна да

⁶⁸ АЈ, Фонд 72/ 54, Предлог закона о конкордату између Св. Столице и Краљевине Југославије, члан 27.

⁶⁹ Службене новине Краљевине Југославије, бр. 200, 3. септембар 1931. године, чланови 4 и 16.

⁷⁰ АЈ, Фонд 72/54, Предлог закона о конкордату између Св. Столице и Краљевине Југославије, члан 30.

⁷¹ Службене новине Краљевине Југославије, бр. 200, 3. септембар 1931. године.

⁷² Конкордат, Фонд 72/54, Предлог закона о конкордату између Св. Столице и Краљевине Југославије, члан 32.

⁷³ Исто.

увређеној католичкој страни обезбеди васпитавање деце у католичкој вери, ако је потребно и силом. Овде је православна црква очигледно оштећена, јер у католичкој цркви брак не може да се склопи без претходног јемства.⁷⁴ Ко ће да врши присилу у супротном случају, и зашто би то уопште било потребно? Католици су у својим коментарима говорили да ће по начелу равноправности то важити и за православу цркву, али на основу чега? Критичари сма-трају да ниједан до тада постојећи конкордат не даје овакво право католичкој цркви који би укључивао интервенције државе.⁷⁵ Проблематично место је свакако и питање развода брака, будући да постоји суштинска разлика у томе како се гледа на брак и на његов развод на Истоку и на Западу. Римокатолици не признају развод већ само раздвајање, што значи да ако православни супруг на основу несумњивих доказа тражи развод а римокатолички суд досуди доживотно раздвајање, брак остаје на снази, само што супружници више не живе под истим кровом, услед чега ни једно од њих двоје не може да ступи у други брак. Тако супружник православне вере треба да остане вечно нежењен, зато што вера другог супружника не дозвољава други брак.⁷⁶ Међутим, епископ Платон се у својој књижици *И ојетї о Конкордаїу* жали да су већ пре потписивања конкордата у епархијске судове православне цркве, Министарство правде, касационе судове и државни савет стизале масовно жалбе на католичке црквене судове који ниште мешовите бракове склопљене у православној цркви у задњих десет, двадесет, двадесет и пет година. На тај начин: „*Преїварају хришићански брак у конкубинаїи, законїиїе суїруїе у конкудине, законїиїу децу у койїлад и без свакої їрава лишавају их їрава на издржаванье, и све їю у име декретїа No teterе и канона кайїоличкої кодексa, који їроїлашава да мешовїиїи брак који није склоїљен їред кайїоличком свеїїиїеником ниїїїаван збої недосїїаїїка форме.*“⁷⁷

Завршићемо анализом 35 и 37 члана конкордата у којима стоји: „*Посїїоїи сїоразум да се са сїїуїањем на снаїу ової конкордаїа укидају закони, уредбе и їравилници који су сада на снази у Краљевини Јуїославиїи уколико су ови у оїреци са одредбама садржаним у овом конкордаїу[...]* Сва остїала їїїїања која се односе на црквена лица а која нису расїрављена у їреїходним члановима, биће расїрављена їрема канонском їраву које је на снази.“⁷⁸ Шта нам ово говори? Иван Рибар каже да католичко право добија овим чланом супсидијарност.⁷⁹ Са овим се слаже и епископ Платон: „*На оваї начин се*

⁷⁴ М. Илић, *Пред конкордаїом, їоводом законскої їредлоїа уїућеної Народної скуїїїиїни*, 29.

⁷⁵ Епископ П. Јовановић, *И оїетї о Конкордаїу - їравославно їедїиїїе на ово їїїїање*, 67.

⁷⁶ Д. Аврамовић, *Шумадиїа у одбрану своїих їрава*, 23.

⁷⁷ Епископ П. Јовановић, *И оїетї о Конкордаїу - їравославно їедїиїїе на ово їїїїање*, 63.

⁷⁸ АЈ, Фонд 72/54, Предлог закона о конкордату између Св. Столице и Краљевине Југославије, члан 35 и 37.

⁷⁹ И. Рибар, „Конкордат,“ 12.

канонско право католичке цркве ставља као неприкосновено мерило за сва остала питања која би могла наступити у односима између Краљевине Југославије и римокатоличке цркве у њој.⁸⁰

Овде ћемо завршити наш осврт, јер нема простора за дубљу анализу. Одабрали смо излагање само најпроблематичнијих чланова. Надамо се да ће нам ово поглавље омогућити да схватимо да је колизија која је проузрокована 1937. године имала своју генезу и да није догађај који се појавио без посебне потребе. Анализиране ставке ће нам, пре свега, послужити за разумевање даљег тока рада и околности везаних за покушаја усвајања законског предлога о конкордату.

Кратка предисторија конкордатског питања

Пројекат конкордата није био дело Владе Милана Стојадиновића (иако се најчешће везује за његово име), већ наслеђени законски предлог још од Владе његовог претходника Богољуба Јевтића. Целокупна проблематика почиње још двадесетих година прошлог века. Иницијативу за овај уговор покренуо је краљ Александар. У Краљевини Југославији која је била мулти-етничка, однос трију водећих вероисповести био је следећи: православни 47%, католици око 37%, а муслимани 11% (Јевреја је било 68.405, протестаната 231.169, док се 1.107 изјаснило као атеисти). На њиховом челу стајале су Српска православна црква, Католичка црква и Исламска верска заједница.⁸¹ Краљ Александар 1921. године Уставом напушта систем државних цркава, али не уводи систем потпуне одвојености државе од верских заједница. Оне добијају статус „јавних установа са специјалним положајем.“⁸² У годинама које следе, све верске заједнице добијају законе које регулишу њихов правни оквир: СПЦ 1929, Исламска верска заједница 1930, Евангелистичко-хришћанске и реформисане цркве 1930, Јеврејска верска заједница 1929. Дакле, остало је нерешено само питање римокатоличке цркве у Краљевини Југославији. Стога, да би ова словенска држава била јаче повезана, као и да би се одстранио сепаратизам Хрвата, инсистирало се на стварању законског предлога који би регулисао и права католика у Југославији. Такође, и у круговима блиским власти почела је сазревати свест да је без конкордата немогуће приволети римокатолички епископат и свештенство да поштују Устав и законе земље. Тако је питање склапања конкордата и за државу почело да бива један од ефикасних начина за придобијање католич-

⁸⁰ Епископ. П. Јовановић, *Примедбе и уговорени на пројекат конкордата између наше државе и Ватикана потпишаног 25. VII 1935*, 62.

⁸¹ Б. Симић, *Пројекат Милана Стојадиновића*, 209.

⁸² D. Novaković, „Versko zakonodavstvo Kraljevine Jugoslavije,“ *Zbornik Pravnog fakulteta sveučilišta u Rijeci*, Vol. 33 No. 2, (Rijeka) 2012, 942.

ког клира и верника за идеју народног и државног јединства, да се римокатоличка црква веже за државу и обезбеди наклоност Ватикана, те стекне неопходни верски мир.⁸³ Због тога је у Ватикан послата делегација на чијем челу су се налазили др Воја Јањић, др Јосип Смодлака са експертима др Тугомиром Алауповићем, др Михајлом Лановићем и др Ником Москателом.⁸⁴ Међутим, ови преговори нису успели, и то највише захваљујући Стјепану Радићу, шефу најјаче хрватске странке, који је осуђивао захтеве клирикалаца и захтевао да се поштује државни суверенитет.⁸⁵ Показало се да Ватикан и виши клир у овим преговорима полазе од негације државног суверенитета Југославије и траже повлашћени положај за римокатоличку цркву у овој држави.⁸⁶

Након овога наступио је период захлађења у преговорима Ватикана и Југославије. Од даљих преговора се одустало све док се гледиште Ватикана не приближи гледишту Краљевине, те је наступио период у коме се није ништа радило на склапању конкордата.

Атентатом на краља Александра у Марсеју, 9. октобра 1934. године, Југославија је запала у кризу и политичка ситуација се осетно погоршала, остала су отворена унутрашња питања, међу којима је једно од најважнијих било споразумевање са хрватском опозицијом, која је тражила аутономију Хрватске. На престо је дошао Александров малолетни син Петар са кнезом Павлом као намесником. Кнез Павле био је свестан потребе да се што пре постигне договор са хрватским странкама, како би свака прича о сепарацији била сасечена у корену. Зато је пожуривао владу Богољуба Јевтића да се конкордат што пре парафира. Потписивање је заказано за 25. јул, а 20. јуна је пала ова влада и формирана је нова, на челу са Миланом Стојадиновићем, министром финансија у претходном сазиву.⁸⁷ Стојадиновић је владу формирао уз подршку Антона Корошеца свештеника и словеначког политичара, и Мехмеда Спаха, вође босанско-херцеговачкох муслимана. Стојадиновић, како пише у својим *Мемоарима*,⁸⁸ није намеравао да мења

⁸³ Љ. Димић, *Римокатолички клерикализам у Краљевини Југославији 1918–194: њирилози за историју*, Београд 1992, 229.

⁸⁴ М. Мишовић, *Заштамњена историја (Тајна њестамента краља Александра и смрти њаширијарха Варнаве)*, Београд 1994, 15.

⁸⁵ Браћа Радићи, а нарочито Стјепан, били су велики противници претераног утицаја католичке цркве у Краљевини Југославији. Лист њихове странке „Дом“ римокатоличка црква је прогласила безбожним, а свештеницима забрањивала да буду претплатници овог часописа и сваку врсту подршке идејама Радића. За више види: V. Novak, *Magnum Crimen - Pola vijeka klerikalizma u Hrvatskoj*, Zagreb/Beograd, 1948/1986, reprint 2011, 203–252.

⁸⁶ С. Симић, *Ватикан против Југославије*, Београд 1990, 16.

⁸⁷ М. Мишовић, *Заштамњена историја*, 15.

⁸⁸ Сасвим је јасно да сваку мемоаристику морамо узети са резервом. Тако, рецимо, о Стојадиновићевим *Мемоарима*, М. Мишовић, познавалац овог периода српске историје, каже: „Они су покушај бившег политичара да се оправда пред историјом, а не објективно приказивање догађаја у којима је учествовао“. М. Мишовић, *Заштамњена историја*, 20.

овај датум пописивања. Он још каже да је најпре Спахо био планиран за министра правде а др Људевит Ауер за министра саобраћаја, међутим неко се сетио да ће нови министар правде морати ускоро у Ватикан на парафирење конкордата и да је незгодно да то уради један муслиман. На то је Спахо пола у шали, пола у збиљи, рекао: „*Где ћу ја у Рим код њаје ња још да ња њољубим у њајучу*“; *ње је њако једино из њих разлоја Ауер њостјао минисњар њравде*.⁸⁹ Као што смо рекли, већ заказано потписивање није померено, те је конкордат парафиран у Риму 25. јула 1935. године. Остало је још да се то потврди у Скупштини и пред Сенатом, но како Стојадиновић тада није имао већину у Сенату, уговор је морао отићи у фиоку и чекати боље дане. Цела ситуација била је брижљиво сакривена од очију јавности која је веома мало знала о целој ствари. Међутим, да јавност буде упућена и у најмање детаље, постарала се Српска православна црква. Стојадиновић је мислио да се око конкордата неће правити фама: „*Био сам уверен да ће се цео овај значајан њосао обавињи без икаквих смењњи и њешкоћа*.“⁹⁰ Међутим, бура је дошла и то тако јака да је, држава била на ивици грађанског рата, ухвативши владу прилично неспремну.

Митрополит црногорско-приморски, потоњи патријарх српски Гаврило Дожић, у својим мемоарима сведочи следеће: „*Крајем месеца ањрила баш уочи њењомајских избора на своме њуњовању кроз Црну Гору сврањио је код мене минисњар њравде др Драњуњин Којић. Поред осњалих њињања која су била њредмењ наших разњвора др Којић догаде и ово: ‘Желим да вам скренем њажњу на једно важно њињање, њо је њињање конкордања. Ово је лично дело њокојноњ краља Александра[...]. Краљ је желео да њодије њроњањнду наших државних и народних нењрињањеља[...]. Устњаша[...]. Морам да Вам кажем да је о свему овоме краљ Александар обавешњавао њањрињарха Варнаву и дао му њуну сањласноњ у свему овоме њоњњо је саслушао моњиве који су руководили краља Александра на ово*.“⁹¹ У наставку говори како је и Богољуб Јевтић о свему обавестио патријарха Варнаву, који је истакао да га је од раније краљ упознао о свему. Такође је истакао да би уговор требало да буде потписан у Ватикану у скорије време. О својим сазнањима митрополит Дожић разговарао је са патријархом Варнавом, одмах након његовог пута из Санњака где је у Манастиру Милешева прослављено 700 година од смрти Светог Саве: „*Ја сам му одмах скренуо њажњу на конкордањи, а зањим сам му њренео разњвор са дивњим минисњром њравде др Којићем[...]. Пањрињарх ме је са великом њажњом саслушао и дословно рекао: ‘Тачно је све њо али ја не видим никакве забринуњосњи ради вашења сњраха. Инњереси срњске цркве ни у ком случају неће бињи осњњћени, њињо је за нас њавно*.“

⁸⁹ Милан Стојадиновић, *Ни рањи ни њакњи*, 471.

⁹⁰ Милан Стојадиновић, *Ни рањи ни њакњи*, 474.

⁹¹ Г. Дожић, *Мемоари њањрињарха срњскоњ Гаврила*, Париз 1974, 163–164.

Ја сам добио љуно уверавање од краљевске владе др Стојадиновића љреко министђа љравде др Ауера да је све у конордаљу на свом месту.⁹² Да је Дожић први покренуо дебату о конкордату сведочи и записник са прве седнице Светог Архијерејског сабора, одржане 30. августа 1935, где се дословно каже: „На основу усменој образложења Високојреосвешћеној мистђройолиљта Црнојорско Приморској Г. Гаврила сабор решава: Да се на дневни ред суљтирашње седнице сљтави љисмена љресљтавка Високојреосвешћеној Г. Гаврила о конкордаљу склољљеном љре крајњој времена између наше државе и римске цркве.“⁹³ Већ сутрадан након поменуте седнице Свети Архијерејски сабор оглашава се следећим апелом упућеним председнику Министарског савета Г. Стојадиновићу: „Свети Архијерејски сабор СПЦ са разумљивим изненађењем сазнао је из меродавних саопшћиња одговорних чинилаца да је између Краљевине Јуљославије и Светије Сљолице љољљисан конкордаљ[...] СПЦ [...] с љравом је мољла очекиваљи да ће љре љољљисивања конкордаља диљљи уљознаља са љексљом љељовим[...] У жељи да се издејну сви евенљу-ални сукоди Сабор мољи Краљевску Владу да се највишем љредсљавнишћљу СПЦ уручи љексљи новоља конкордаља, да ди се Српска црква мољла блаљо-времено, одјељљивно и лојално изјасниљи о одредбама љељовим.“⁹⁴ Како је ситуација текла даље видимо из извештаја са седнице Светог Архијерејског сабора од 6. септембра 1935. године. Митрополит Гаврило Дожић реферише о свом састанку са Миланом Стојадиновићем: „У конкордаљу заиста има љо љризнању меродавних заиста љељких одредаба[...] Тексљи конкордаља досљавиће се најљоверљивије Српској цркви. У сваком случају, љо речима љ. Председника, озакоњење склољљеној конкордаља неће се извршиљи без знања и сљоразума са српском љравославном црквом. Иначе је разљговор са љосљодиноом љредседником владе вођен у љријашељском љону.“⁹⁵ Контакти са црквом нису стали. То видимо из преписке између Стојадиновића и патријарха Варнаве. Наиме, патријарх је звао Стојадиновића на ручак, међутим, овај се изговара да мора да присуствује војним маневрима у Брчком, а о конкордату каже следеће: „За онај документи сљвар још није хиљна, јер ни сам још решио: када са љим да изађем и да ли уљишће да идем са љим даље. Док не решим дефиниљивно љиљтање није акљуелно. Заљљо бисмо сљварали забуну љре времена?“⁹⁶ Преписка између Стојадиновића и патријарха Варнаве је увек била врло жива и срдачна, чак и док је Стојадиновић био

⁹² Исто, 167.

⁹³ АСАС (Архив Светог Архијерејског Синода), Кутија 1/8, Записник са I седнице Светог Архијерејског сабора, одржане 30 августа/12. септембра 1935.

⁹⁴ АСАС, Кутија 1/нема број [убудуће ову напомену нећемо писати, прим. С. Ј.], Записник са I седнице Светог Архијерејског сабора, одржане 13/IX- 31/VIII 1935.

⁹⁵ АСАС, Кутија 1/74, Записник са седнице Св. Архијерејског сабора 6/19. септембра 1935.

⁹⁶ АСАС, Кутија 1, Писмо др Милана Стојадиновића патријарху Варнави од 30. септембра 1935.

министар финансија. Могуће да се патријарх уздао у те њихове односе, па је мислио да га можда може убедити да одустане од конкордата.⁹⁷

Све до 1936. године наступио је период мировања. Видимо из ранијег излагања да нико не спомиње конкордат, нисмо нашли никакве документе који би тврдили супротно. Изгледа да су и једна и друга страна ћутале.

Сам текст конкордата, као што смо видели из целине у којој је анализиран, био је повољан за Ватикан. Поједине западне новине објавиле су да је то најповољнији послератни конкордат за Римокатоличку цркву у Европи, и да нигде Ватикан није добио толика права. По многим одредбама римокатоличко право је стављено изнад државних закона, а уз то је држава прихватала велике материјалне обавезе према РМЦ. У очима СПЦ је то изгледало као да се ствара нова државна црква, која би, поред тога била изнад државе.⁹⁸

Црква је поново дигла глас у новембру 1936. године. Наиме, овако дуг период нератификације конкордата изазивао је нестрпљење присталица конкордата, које су захтевале да се то што пре учини. Стојадиновић је одлучио да на дебати о буџету од 25. марта 1936. године изјави да влада о конкордату није изменила гледиште и да ће, чим то технички буде било могуће, изаћи пред Парламент и Сенат. Међутим, сваком бољем познаваоцу прилика у земљи било је јасно да нису у питању техничке ствари. Чак је и ватиканска делегација у новембру дошла да види због чега је све стало. Стојадиновић им је дао чврста уверења да ће предлог ускоро изаћи на скупштину. И заиста, председник владе је на седници Министарског савета од 23. новембра 1936. обавестио кабинет да је према овлашћењу краљевског намесништва

⁹⁷ О срдчним односима патријарха Варнаве и Милана Стојадиновића постоји више сведочанстава. Када је Стојадиновић изабран за министра финансија, Варнава му честита 26.12.1934. године. Министар одговара 1. јануара 1935. године, са изливима поштовања и захвалности, посебно наглашавајући да је он праунук Мелентија Павловића и искрени православца. (АЈ, фонд 37/23-189). Изрази као *свагдашње поштовање, одлично поштовање* или *особито поштовање* су чести у њиховој преписци. Милан Стојадиновић је више пута помогао патријарху у неким питањима. Тако у писму које је Варнава послао Стојадиновићу 29.07.1935. године упознаје га са чињеницом да би Руски кадетски корпус у Белој Цркви могао бити укинут, и то сва три разреда, уколико се не обезбеди 20. 000 динара помоћи. Стојадиновић је то решио (АЈ, фонд 37/23-193). Или, рецимо, писмо од 20. августа 1935. године, када патријарх Варнава моли Стојадиновића да посредује у поднесеној представци за решавање свештеничких припадности министарству финансија и правде: „*Части нам је о њојме известити Вас, Госјодине Председниче, и умолити Вас, да код јосјодина Министра правде и Госјодина Министра Финансија изволиши представку Св. Арх. Синода поштомомћи и прейоручити.*“ (АЈ, фонд 37/23-195). Стојадиновић је посредовао и помогао, те је то питање решено, и примио је изливе благодарности од патријарха: „*Изјављујем Вам Госјодине Председниче Нашу блаодарности и верујемо да ћете и убудуће задржити своју доказану блаодарности љрема СПЦ и омоућити да се ово зайочето дело оконча*“ (АЈ, фонд 37/23-198).

⁹⁸ В. Пузовић, „Патријарх српски Варнава,“ *Гласник Српске љравославне љаширијаршије* (Београд), новембар 2004, бр 11, 285.

од 5. новембра, конкордат упућен Народној скупштини на ратификацију.⁹⁹ Свети Архијерејски сабор је реаговао саопштењем од 7. децембра 1936. године, у коме се каже: „1) Овлашћује се његова светљост патријарх и Свети Архијерејски Синод, да нађу начина да се на време, како народни посланици и сенатори, иако и јавност о недостижцима садашњеј конкордате и о илегалности Српске православне цркве на овај конкордат 2) Да будно мојре на парламентарни рад о конкордату и преузму све што буде потребно 3) Да његова светљост патријарх српски и Свети Архијерејски Синод моју у слушају потребне предузети канонско-духовне мере у смислу саборске представке која је упућена председнику владе. 4) Да Св. Арх. Синод изда комунике за јавност о овом ванредном заседању Св. Арх. Сабора 5) Да Епархијски архијереји моју у својим епархијама обавестијати, на сходан начин свештенство и народ о овом предмету.“¹⁰⁰

(Крај I дела)

Serbian Orthodox Church in the Concordat Struggle of 1937 – An Attempt of a New Synthesis

Resume: In 1937 the Government of Milan Stojadinović attempted to impose the adoption of the draft law on Concordat in the National Assembly. It seemed that this agreement was in favour of the Roman Catholic Church in Yugoslavia, which brought about a strong reaction of the Serbian Orthodox Church. Therefore the intention of this paper is to deal, once again, with the well-known problem of the Concordat Crisis. In this new research the materials from the Archive of the Holy Synod of Bishops of the Serbian Orthodox Church have been used for the first time. Although many historians, who had been dealing with this question before, hoped that they would solve all the problematic issues, this did not happen. Never the less the function of these archival materials is to clarify the question of *Concordat Crisis* and in particular the involvement of the Serbian Orthodox Church in it. We have paid special attention to the text of the Concordat, as it represents the root of the problem.

Key words: Concordat, the Law on the Serbian Orthodox Church of 1929, Serbian Orthodox Church, the state, Holy Synod of Bishops, Patriarch Varnava, Milan Stojadinović.

⁹⁹ М. Мишовић, *Затамњена историја*, 26.

¹⁰⁰ АСАС, Кутија 1, Саопштење Св. Архијерејског Сабора од 7. децембра/24. новембра 1936.